

For at bibeholde teksternes stemning har vi valgt at bevare en række græske og latinske termer, hvoraf mange dog ledsages af en tilnærmet oversættelse. Desuden har vi bevaret en del især tyske ord, for så vidt de indgår i en begrebshistorisk kontekst. Blandt disse hører *Geschichte* og *Historie* til de mere problematiske, da vi jo kun har et enkelt ord – historie – til rådighed på dansk. Her har vi søgt at forebygge misforståelser, dels ved at anvende præciseringer såsom »historiefaget«, dels ved enkelte steder at tilføje de tyske ord i parentes. Koselleck citerer i øvrigt på såvel græsk og latin som fransk, engelsk og tysk. Disse citater er alle blevet oversat til dansk og fodnoterne så vidt muligt opdaterede. Overordnet set har vi ønsket at gøre disse svære tekster så tilgængelige som muligt. Forhåbentlig er det lykkedes uden at forråde deres ophav.

Tidligt i forløbet kommenterede Christian Benne en af vores første oversættelsesprøver, hvilket han hermed skal takkes for. Det samme gælder Kurt Villads Jensen og Christian Høgel, som stillede deres filologiske viden til rådighed i de tilfælde, hvor vi ikke kunne trække på eksisterende danske oversættelser af især latinske citater. Endelig skal Arne Jørgensen have en særlig tak for sine mange kommentarer til det endelige manuskript.

Jeppé Nevers
Niklas Olsen

I

‘ERFARINGSRUM’ OG ‘FORVENTNINGSHORISONT’ — TO HISTORISKE KATEGORIER

I. Metodisk forbemærkning

»Når man nu altid har så meget imod hypoteser, så burde man engang forsøge at påbegynde et historisk studie uden en hypotese. Man kan ikke sige, at noget er, uden at sige hvad det er. Idet man tænker over kendsgerningerne, forbinder man dem allerede med begreber, og det er jo ikke lige meget med hvilke.«¹ Med disse ord har Schlegel sammenfattet det forudgående århundredes teoretiske refleksioner over, hvad historie er, hvordan man får kendskab til den og hvordan man bør skrive den. Mod slutningen af denne historiske oplysning, som er fremkaldt af en historisk udvikling, der blev oplevet som progressiv, kommer opdagelsen af »historien i sig selv«. Kort fortalt drejer det sig her om en transcendental kategori, der sammenførte betingelserne for mulig historie med betingelserne for erkendelse af den.² Siden den tid er det ikke

1 Friedrich Schlegel: *Athenäumfragmenter og andre skrifter* (oversat af Jesper Guldal, København, 2000) s. 119.

2 Se mit afsnit under »Geschichte, Historie« i *Geschichtliche Grundbegriffe*, bd. 2 (Stuttgart, 1975) s. 647 ff. De følgende overvejelser bygger på arbejdet med dette historiske leksikon for det politisk-sociale sprog i Tyskland. Som udtryk for min taknemmelighed vil jeg tilægge dem Werner Conze, uden hvis utrættelige ansporing dette fælles videnskabelige projekt ikke var lykkedes.

længere passende – skønt meget udbredt – at behandle historien videnskabeligt uden at være på det rene med, hvilke kategorier der bringer den i tale.

Historikeren, der bevæger sig ud over sine egne oplevelser og erindringer, og som ledet af spørgsmål eller ønsker, forhåbninger og bekymringer griber tilbage til fortiden, møder først de såkaldte levninger, som i større eller mindre antal er bevarede i dag. Når historikeren forvandler disse levninger til kilder, der vidner om den historie, han søger at erkende, bevæger han sig altid på to niveauer. Enten undersøger han sagsforhold, som allerede er blevet artikuleret sprogligt, eller også rekonstruerer han sagsforhold, der ikke er blevet artikuleret sprogligt, men som kan udledes af materialet ved hjælp af hypoteser og metoder. I det første tilfælde tjener kildesprogets overleverede begreber som heuristisk trinbræt til den forgangne virkelighed. I det andet tilfælde anvender historikeren begreber, der er konstrueret og defineret *ex post* – altså videnskabelige kategorier, der anvendes uden at kunne påvises i kilderne.

Vi har altså at gøre med kildebundne begreber og videnskabelige erkendelseskategorier, som må skelnes fra hinanden; de kan hænge sammen, men gør det ikke nødvendigvis. Det historiske begreb og den historievidenskabelige kategori kan ofte være dækket af det samme ord, men da er det så meget desto vigtigere at klarlægge forskellen i deres brug. Det er begrebshistorien, der udmåler og undersøger denne forskel eller konvergens mellem gamle begreber og nutidige erkendelseskategorier. Hvor forskelligartede dens metoder end er, så er begrebshistorien for så vidt en slags propædeutik til en videnskabsteori for historiefaget – den fører til en historik.

Når der i det følgende tales om erfaringsrum og forventningshorisont, skal det siges med det samme, at disse to udtryk ikke bliver undersøgt som begreber i kildesproget. Vi afstår bevidst fra at spore disse udtryks oprindelse, hvormed vi handler imod det metodiske krav, som en professionel begrebshistoriker er under-

lagt. Men der findes forskningssituationer, hvor man kan skærpe sit blik for historien ved at se bort fra historisk-genetiske spørgsmål. Det systematiske krav, der stilles i det følgende, bliver i hvert fald tydeligere, hvis vi i første omgang afstår fra at historisere vor egen position.

Det fremgår allerede af dagligdags sprogbrug, at udtrykkene 'erfaring' og 'forventning' ikke formidler en historisk virkelighed, som for eksempel historiske benævnelser og betegnelser gør det. Benævnelser som 'Potsdamaftalen', 'det antikke slavesamfund' eller 'reformationen' sigter åbenlyst til selve de historiske begivenheder, tilstande eller processer. I forhold til dem er 'erfaring' og 'forventning' blot formale kategorier, idet man ikke deraf kan udlede, hvad der bliver erfaret og forventet. Det formale greb at ordne historien med disse polære udtryk kan altså kun have til hensigt at opridse og fastlægge betingelserne for mulige historier – ikke disse historier selv. Der er tale om erkendelseskategorier, som skal hjælpe til at begrunde en histories mulighed. Med andre ord: Der findes ingen historie, som ikke er konstitueret af handlende og lidende menneskers erfaringer og forventninger. Dermed er der imidlertid ikke sagt noget om de konkrete fortidige, nutidige og fremtidige historier.

Denne formale karakter har vores kategorier naturligvis tilfælles med mange andre udtryk inden for historievidenskaben. Jeg kan henvise til 'herre og træl', 'ven og fjende', 'krig og fred', 'produktivkræfter og produktionsforhold', det samfundsmæssige arbejdes kategori, en politisk generation, forfatningstyperne, sociale og politiske handlingsenheder samt kategorierne grænse, tid og rum.

I alle disse tilfælde er der tale om kategorier, der i sig selv intet siger om en bestemt grænse, en bestemt forfatning osv. Men det forhold, at man kan undersøge denne grænse, denne forfatning, denne erfaring og hin forventning, forudsætter den kategoriale brug af udtrykkene.

Næsten alle de nævnte formale kategorier er ganske vist kendetegnet ved, at de tillige er – eller har været – historiske (dvs. økonomiske, politiske eller sociale) begreber og dermed stammer fra livsverdenen. For så vidt har de måske samme fortrin som de teoretiske begreber, der endnu hos Aristoteles svarede til den politiske dagligdag og derfor var meningsfulde ved den blotte forståelse af ordene. Men netop med henblik på den førvidenskabelige livsverden og dens politiske og sociale begreber er det klart, at listen over de heraf afledte formale kategorier kan differentieres og graderes. Hvem vil benægte, at udtryk som 'demokrati', 'krig og fred', 'herredømme og trældom' er mere livsnære, konkrete, meningsfulde og anskuelige end vores kategorier 'erfaring og forventning'?

Kategorierne 'erfaring og forventning' gør åbenbart krav på en højere, nærmest uovertruffen grad af almenhed, men også på en ufravigelighed i måden, hvorpå de anvendes. Deri kan de som historiske kategorier minde om 'rum og tid'.

Dette kan begrundes semantisk. De nævnte virkelighedsmættede begreber bestemmer som kategorier deres modsætninger – deres betydninger udelukker hinanden og danner derved snævrere, mere konkrete betydningsfelter, også selv om de forbliver bundet til hinanden. Således henviser arbejde som kategori til fritid, krig til fred og omvendt, grænsen til et indre og et ydre, en politisk generation til en anden politisk generation eller til sit biologiske korrelat, produktivkræfterne til produktionsforholdene, demokratiet til et monarki osv. Begrebsparret 'erfaring og forventning' er åbenlyst af en anden art. De to dele er sammenflettet, og der opstilles ikke et alternativ – snarere er det ene utænkeligt uden det andet. Ingen forventning uden erfaring og ingen erfaring uden forventning.

Uden at ville opstille en ørkesløs rangordning kan man i hvert fald sige så meget, at de nævnte betingelseskategorier for mulige historier kan anvendes hver for sig, men at ingen kategori kan

tænkes, som ikke er konstitueret gennem erfaring og forventning. Følgelig indikerer vore kategorier noget almenmenneskeligt; man kan sige, at de henviser til noget antropologisk givet, som ingen historie er mulig eller blot tænkelig foruden.

Et andet kronvidne fra den tid, hvor historieteorien blev flyvefærdig, før den fikseredes i de idealistiske systemer, nemlig Novalis, formulerede dette i *Heinrich von Ofterdingen*. Den egentlige sans for menneskenes historier udvikledes sent, mener han, idet han spiller på opdagelsen af historien i det 18. århundrede. Først når man formår at overskue en længere række og hverken tager alting bogstaveligt eller af kådhed bringer det i uorden, først da »... bemærker man den hemmelige sammenkædning af det forgangne og det kommende og lærer at sammensætte historien af håb og erindring«.³

På den tid betød 'historie' endnu ikke primært fortiden, som i sin senere videnskabelige bearbejdelse, men sigtede til en hemmelig forbindelse mellem det tidligere og det kommende, hvis sammenhæng man kun kan se, når man har lært at sammenføje historien af modaliteterne erindring og forhåbning.

Uagtet den kristne oprindelse til denne betragtningsmåde foreligger der her et autentisk eksempel på den transcendentale bestemmelse af historien, som jeg indledningsvist henviste til. Mulighedsbetingelserne for virkelig historie er samtidig betingelser for at erkende den. Forhåbning og erindring – eller mere alment udtrykt: forventning og erfaring, idet forventning omfatter mere end blot forhåbning, og erfaring griber dybere end erindring – konstituerer både historien og erkendelsen af den og påviser den indre sammenhæng mellem fortid og fremtid, mellem i går, i dag og i morgen.

³ Novalis: *Heinrich von Ofterdingen* (oversat af Vagn Predbjørn Jensen, Odense, 1998) s. 75.

Dermed er jeg fremme ved min tese: Erfaring og forventning er to kategorier, der egner sig til at tematisere historisk tid, idet de sammenfletter fortid og fremtid. Kategorierne egner sig også til at spore historisk tid inden for rammerne af empirisk forskning, idet de – beriget med indhold – leder de konkrete handlingsenheder i de sociale og politiske hændelsesforløb.

For at tage et simpelt eksempel: Erfaringen af Karl Is henrettelse åbnede, mere end et århundrede efter den fandt sted, Turgots forventningshorisont, da han pressede Ludwig XVI til at gennemføre de reformer, der skulle forhindre, at han kom til at lide samme skæbne. Turgot advarede sin konge forgæves. Det blev imidlertid muligt at erfare en tidslig sammenhæng mellem den tidligere engelske og den kommende franske revolution, der viste ud over den blotte kronologi. Med bestemte erfaringer og bestemte forventninger som medium frembringes den konkrete historie.

Men vores to begreber er ikke blot indeholdt i historiens konkrete forløb, idet de driver den fremad. Som kategorier er de tillige formale bestemmelser, som blottægger denne proces og gør den tilgængelig for historisk erkendelse. De henviser til menneskenes tidslighed og dermed – metahistorisk, så at sige – til historiens tidslighed.

Jeg skal forsøge at belyse denne tese i to trin. Først vil jeg skitsere den metahistoriske dimension: hvorvidt erfaring og forventning som antropologisk givne størrelser er betingelser for mulige historier.

Dernæst forsøger jeg historisk at vise, at konstellationen af erfaring og forventning har forrykket og forandret sig i historiens løb. Hvis dette lykkes, er det godt gjort, at den historiske tid ikke kun er en indholdstom bestemmelse, men derimod en størrelse der forandrer sig med historien, og hvis forandring kan udledes af den ændrede konstellation af erfaring og forventning.

II. Erfaringsrum og forventningshorisont som metahistoriske kategorier

Når jeg begynder med at afklare den metahistoriske og for så vidt antropologiske betydning af vore kategorier, beder jeg om læserens imødekommenhed, da det kun kan blive en omtrentlig skitse, som jeg dog vil risikere for bedre at kunne fordele bevisbyrden. Uden en metahistorisk bestemmelse, der sigter mod historiens tidslighed, ville vi havne i historiseringens endeløse malstrøm, hvis vi anvendte vores to udtryk i den empiriske forskning.

Derfor et par forsøgsvis definitioner: Erfaring er det nutidige forgangne, hvis begivenheder er blevet indoptaget og kan hentes frem i erindringen. Såvel rationel bearbejdning som ubevidste forestillinger, der ikke eller ikke længere har karakter af viden, forenes i erfaringen. I den enkeltes erfaring er der altid indeholdt og optaget fremmed erfaring, som er formidlet af generationer og institutioner. I denne forstand er historie siden tidernes morgen blevet forstået som kundskab om fremmed erfaring.

Noget lignende kan siges om forventningen: Også den er både personbundet og interpersonal; forventningen opstår i nutiden, den er nutidigt aktualiseret fremtid, som sigter på et endnu-ikke, på det ikke-erfaredede, på det som kan gøres tilgængeligt. Håb og frygt, ønske, vilje og bekymring, men også rationel analyse, receptiv skuen og nysgerrighed indgår i og konstituerer forventning.

Selvom begge begreber er nutidsbundne, kompletterer de ikke hinanden symmetrisk og forbinder ikke fortid og fremtid som et spejlbillede.⁴ Erfaring og forventning har snarere forskellig værens-

⁴ Smf. Augustins analyser i 11. bog af *Bekendelser*, hvor de tre tidslige dimensioner føres tilbage til forventningen, sansningen og erindringen i ånden, anima. Desuden Heideggers analyse i *Sein und Zeit*, især kap. 5. »Zeitlichkeit und Geschichtlichkeit«, hvori den menneskelige *Daseins* tidslige karakter vises som en betingelse for mulig historie. Ganske vist har hverken Heidegger eller Augustin udvidet deres spørgsmål til at angå historiens tid. Om man fyldestgørende kan udlede historiens intersubjektive tidsstrukturer af en *Daseins*-analyse, må her være et åbent spørgsmål. I det følgende vil det blive forsøgt at anvende de metahistoriske kategorier erfaring og forventning som

karakter. Dette kan belyses med et udsagn af grev Reinhard, som efter den spanske revolutions overraskende nye udbrud skrev til Goethe: »Vist har De ret, min ærede ven, i det, De siger om erfaringen. For individer kommer den altid for sent, og for regeringer og folkeslag foreligger den aldrig.« Den franske diplomat spillede på en formulering af Goethe, som på den tid greb om sig, for eksempel hos Hegel, og som vidnede om afslutningen på den historiske lærdoms umiddelbare anvendelighed. »Dette beror på« – og jeg henleder opmærksomheden på denne sætning uagtet dens historiske tilblivelsessituation – »Dette beror på, at den erfaring, man har gjort sig, er koncentreret i et brændpunkt, og den erfaring, som skal gøres, breder sig ud over minutter, timer, dage, år og århundreder, hvorfor ligheder aldrig synes at være ligedannede, idet man i det første tilfælde kun ser helheden, og i det andet kun ser enkelte dele.«⁵

Fortid og fremtid er aldrig sammenfaldende, lige så lidt som en forventning kan udledes fuldkommen af erfaringen. En én gang gjort erfaring er ligeså fuldstændig, som dens anledninger er forgangne, mens den erfaring, man endnu skal gøre og foregriber i forventningen, forgrener sig i en uendelighed af forskellige temporale stræk.

Det forhold, grev Reinhard har iagttaget, modsvarer vores metaforiske omskrivning. Tiden kan som bekendt udtrykkes alene i rumlige metaforer, men det er åbenbart mere indlysende at tale om 'erfaringsrum' og 'forventningshorisont' end om 'erfaringshorisont' og 'forventningsrum', selvom disse udtryk også er meningsfulde. Her gælder det om at vise, at fortidens nærvær er noget andet end fremtidens nærvær.

indikatorer på forandringer, også af den historiske tid. Den historiske implikation i al erfaring har Hans-Georg Gadamer afdækket i *Sandhed og metode* (oversat af Arne Jørgensen, København, 2004).

5 Goethe og Reinhard: *Briefwechsel* (Frankfurt, 1957) s. 246.

Det er meningsfuldt at sige, at den af fortiden tilvejebragte erfaring er rumlig, idet den samler sig til en helhed, hvor mangfoldige lag af tidligere tider – uden at give indikationer om deres før og efter – er til stede samtidig. Der findes ingen kronologisk målbar erfaring (om end den kan dateres efter sin anledning), eftersom den til enhver tid er sammensat af alt, hvad der kan hentes frem af ens egen erindring samt af ens kendskab til andre. Kronologisk foretager alle erfaringer spring i tiden; de skaber ikke kontinuitet i form af additiv bearbejdning af fortiden. Snarere kan de – for at anvende et billede lånt fra Christian Meier – sammenlignes med glaslågen i en vaskemaskine, som kun tillader et stykke tøj at passere ad gangen, skønt alt tøjet befinder sig i maskinen.

Omvendt er det mere præcist at betjene sig af metaforen om en forventningshorisont frem for et forventningsrum. Horisonten er den linje, bag hvilken der åbner sig et nyt erfaringsrum, som endnu ikke kan overskues. Trods muligheden for prognostisering er der en absolut grænse for, hvad vi kan vide om fremtiden, for den kan ikke erfares. Dette kan belyses med en politisk vittighed fra østblokken:

»Kommunismen er allerede synlig i horisonten,« erklærer Khrusjtjov i en tale.

En tilhører afbryder med spørgsmålet: »Kammerat Khrusjtjov, hvad betyder 'horisont'?«

»Slå det op i en ordbog,« svarer Nikita Sergejevitj.

Hjemme finder den nysgerrige tilhører denne forklaring i et opslagsværk:

»Horisont: en tilsyneladende linje, der skiller himlen fra jorden, og som stadigt fjerner sig, når man nærmer sig den.«⁶

6 Alexander Drozdzyński: *Der Politische Witz im Ostblock* (Düsseldorf, 1974) s. 80.

Uagtet den politiske pointe fremgår det, at dét, som forventes af fremtiden, åbenbart er endeligt og begrænset på en anden måde end det, som er blevet erfaret i fortiden. Forventninger kan overdrives, erfaringer kan samles.

Erfaringer kan godt forventes i nutiden, da de gentager sig og bliver bekræftede i fremtiden. Men man kan ikke på samme måde erfare en forventning. Spændingen omkring fremtiden, som vækker forhåbning eller bekymring og gør, at man tager forholdsregler eller lægger planer, kan naturligvis reflekteres i bevidstheden. For så vidt kan også forventning erfares. Dog hører de situationer og handlingsskvenser, som foregribes i forventningen, ikke selv til erfaringen. Erfaringen udmærker sig ved, at den har bearbejdet forgangne hændelser og kan aktualisere dem igen – at den er virkelighedsmættet, og at den integrerer opfyldte eller forspildte muligheder i den enkeltes adfærd.

Det handler altså – for at repetere – ikke om blotte modbegreber. Disse kategorier betegner forskellige værensmodaliteter, af hvis spændingsforhold man kan aflede sådan noget som historisk tid.

Dette kan belyses med et kendt eksempel. Målenes heterogenitet – »først går det anderledes, dernæst som man har tænkt« – er en specifik bestemmelse af en historisk tidsfølge, som bygger på den givne forskel mellem erfaring og forventning. Det ene kan ikke ubrudt omsættes til det andet. Ikke engang hvis man formulerer dette forhold som en uigendrivelig erfaringssætning, følger der beraf stringente forventninger.

Den, der mener at kunne udlede sin forventning fuldstændig af sin erfaring, tager fejl. Det lærer man, når der sker noget andet end forventet. Men den, der ikke baserer sin forventning på erfaring, tager ligeledes fejl. Han burde have vidst bedre. Her foreligger åbenbart en apori, som kun kan opløses med tidens gang. Således henviser forskellen mellem de to kategorier til et strukturelt

kendetegn ved historien. I historien sker der altid enten mere eller mindre end det, som har ligget i forudsætningerne.

I sig selv er dette slet ikke forbavsende. Det kan altid gå anderledes end forventet, og dette er blot en subjektiv formel for det objektive forhold, at historisk fremtid aldrig fuldstændig er givet med historisk fortid.

Men det må tilføjes, at det også kan have været anderledes end erfaret. Lad det så være fordi erfaringen indeholder fejlagtige erindringer, der kan korrigeres, eller fordi nye erfaringer frigiver andre perspektiver. Kommer tid kommer råd, og nye erfaringer bliver samlet. Allerede gjorte erfaringer kan altså også ændre sig med tiden. Begivenhederne i 1933 er sket én gang for alle, men de erfaringer, der bygger på dem, kan forandres over tid. Erfaringer overlejrer og imprægnerer hinanden – nye forhåbninger, skuffelser og forventninger har en retrospektiv indvirkning på dem. Erfaringer ændrer sig altså også, selvom de altid er de samme erfaringer, når de først er gjort. Dette er erfaringens temporale struktur, som ikke kan opbygges uden tilbagevirkende forventning.

Anderledes forholder det sig med forventningens temporale struktur, som ikke er mulig uden erfaring. Forventninger, der baseres på erfaringer, kan, hvis de opfyldes, ikke længere overraske. Kun det, som ikke blev forventet, kan overraske, og da foreligger der en ny erfaring. Gennembrydningen af forventningshorisonten stifter altså ny erfaring. Erfaringsgevinsten overstiger derved de begrænsninger af den mulige fremtid, som er givet ved den hidtidige erfaring. Den tidlige overhaling af forventningerne forbinder således vore to dimensioner på stadig nye måder.

Kort fortalt er meningen med disse omstændelige formuleringer, at det er spændingen mellem erfaring og forventning, der på skiftende måder fremprovokerer nye løsninger og derved fremdriver historisk tid. Dette kan – for at tage et sidste eksempel – påvises særlig tydeligt i prognosens struktur. En prognoses sandsynlighed

beror ikke primært på, hvad nogen forventer sig. Man kan også forvente det usandsynlige. Sandsynligheden af en forudsagt fremtid bliver først og fremmest udledt af det forgangne, uanset om det forgangne er bearbejdet videnskabeligt eller ej. Diagnosen, som rummer erfaringens data, går forud. Således betragtet bliver forventningshorisonten selv uddraget af erfaringsrummet, der åbner sig mod fremtiden. Erfaringen slipper prognoserne fri og styrer dem.

Men prognoserne bestemmes også af påbuddet om at forvente sig noget. Den forudseenhed, der knytter sig til et snævrere eller bredere handlingsfelt, frisætter forventninger, hvori også frygt og håb indgår. Alternative betingelser må holdes for øje, og muligheder – som altid indeholder mere, end den kommende virkelighed kan indfri – kommer i spil. Således åbner en prognose for forventninger, som ikke kan afledes alene af erfaringen. At opstille en prognose er allerede at ændre den situation, hvorfra den udspringer. Med andre ord er det hidtidige erfaringsrum ikke tilstrækkeligt til at determinere forventningshorisonten.

Erfaringsrum og forventningshorisont kan altså ikke relateres statistisk til hinanden. De konstituerer en tidlig forskel i det nuværende, idet de på ulige måde sammenfletter fortid og fremtid. De har, bevidst eller ubevidst, skiftende sammenhænge, som til givne tider etablerer en prognostisk struktur. Dermed har vi identificeret et kendetegn ved historisk tid, som samtidig kan indikere dens foranderlighed.

III. Historiske ændringer i forholdet mellem erfaring og forventning

Jeg kommer nu til den historiske anvendelse af vores to kategorier. Min tese er, at forskellen mellem erfaring og forventning bliver stadig større i nyere tid; nærmere bestemt, at nyere tid først har kunnet forstås som en ny tid, efter at forventningerne er begyndt at løsrive sig stadig mere fra alle hidtil gjorde erfaringer.

Dermed er der endnu ikke sagt noget om, hvorvidt det handler om objektiv historie eller subjektiv refleksion, da de forgangne erfaringer altid indeholder objektive forhold, der indgår i bearbejdelsen af dem. Dette påvirkede naturligvis også fortidens forventninger. Betragtet som blotte indstillinger til fremtiden har de måske kun haft en slags psykisk realitet. Men som drivkraft bør deres virkning ikke anses for mindre end de bearbejdede erfaringers virkning, hvor forventningerne har frembragt nye muligheder på bekostning af virkeligheder, der forsvinder.

Her skal altså først nævnes nogle »objektive« data. Socialhistorisk lader de sig hurtigt opstille.⁷ Den agrare verden, som for 200 år siden omfattede op til 80 % af befolkningen mange steder i Europa, levede med naturens kredsløb. Hvis man ser bort fra den sociale situation – fra skiftende afsætningsmuligheder for især landbrugsprodukter i fjernhandelen og fra monetære fluktuationer – så var hverdagen præget af, hvad naturen bød. Vækst eller misvækst afhang af sol, vind og vejr, og de færdigheder, der var påkrævet, blev overdraget fra generation til generation. Tekniske fornyelser, som også forekom, satte sig så langsomt igennem, at de ikke medførte større brud i livsførelsen. Man kunne tilpasse sig disse, uden at den hidtidige erfaringshusholdning kom i uorden. Selv krige blev erfaret som hændelser, der var dikteret og legitimeret af Gud. Noget tilsvarende kan siges om håndværkernes urbane verden: Lavenes regler, hvor snærende de end var, skulle netop sikre, at alt forblev, som det var. At de blev erfaret som snærende, forudsætter et friere markedes nye forventningshorisont.

Dette billede er naturligvis stærkt forenklet, men er tydeligt nok for vores problemstilling: De forventninger, som fandtes og kunne

7 Små. Arnold Gehlen: »Erfahrung zweiter hand«, i K. Grundner, P. Krausser & H. Weiss (red.): *Der Mensch als geschichtliches Wesen: Anthropologie und Historie* (Stuttgart, 1974) s. 176 ff.

findes i denne verden af jordbrug og håndværk, næredes udelukkende af forfædrenes erfaringer, som også blev efterkommernes erfaringer. Hvis noget har ændret sig, er det sket så langsomt og over så lang tid, at kløften mellem den hidtidige erfaring og en ny forventning ikke sprængte den traditionelle livsverden.

Denne konstatering af den nærmest ubesværede overførsel af tidligere erfaringer til kommende forventninger kan ganske vist ikke udstrækkes til alle lag. I politikens verden med dens tiltagende mobilisering af magtmidler, i korstogsbevægelsen eller de senere oversøiske erobringer (for at nævne nogle markante forhold), men også i åndslivet med den kopernikanske revolution og de tekniske opfindelser i tidlig moderne tid, må der i vid udstrækning antages at være en bevidsthed om forskellen mellem den overleverede erfaring og den nye forventning. »Lige så mange vanskeligheder, der i fortiden er opstået som følge af disse vildfarelser, lige så meget grund er der til at knytte forhåbninger til fremtiden,« som Bacon sagde.⁸ Særligt der, hvor erfaringsrummet sprængtes i løbet af en generation, blev alle forventninger nødvendigvis gjort usikre, mens nye blev fremprovokeret. Efter renæssancen og reformationen kom det her skitserede spændingsforhold til at omfatte stadig flere lag.

Så længe den kristne eskatologi satte skarpe grænser for forventningshorisonten – groft sagt frem til midten af det 17. århundrede – forblev fremtiden dog bundet til fortiden. Den bibelske åbenbaring og kirkens forvaltning af den har håndteret spændingen mellem erfaring og forventning på en sådan måde, at de ikke kunne skilles fra hinanden. Dette skal kort uddybes.⁹

Forventninger, der pegede ud over alle hidtidige erfaringer, hørte ikke til denne verden. De rettede sig mod det såkaldt hinsidige og blev apokalyptisk ansporet af forestillingen om verdens

ende. Gentagne skuffelser over, at nok en profeti om verdens ende ikke blev opfyldt, kunne ikke stille noget op over for dette mønster.

En ikke opfyldt profeti lod sig til stadighed reproducere. Den fejltagelse, som den manglende opfyldelse af en sådan forventning blotlagde, tjente som bevis for, at den apokalyptiske forudsigelse om verdens ende ville indtræffe med så meget desto større sandsynlighed næste gang. Den apokalyptiske forventnings iterative struktur gjorde den immun over for modstridende erfaringer af verdslige forhold. Disse vidnede *ex post* om det stik modsatte af det, som de umiddelbart syntes at have bekræftet. Det drejede sig altså om forventninger, som ikke kunne gendrives af modstridende erfaringer, fordi de strakte sig ud over denne verdens grænser.

Dette forhold, som umiddelbart synes svært at rationalisere, lader sig imidlertid let forklare. Ofte var der flere generationer mellem den ene og den anden skuffede dommedagsforventning, hvorfor genoplivningen af en dommedagsprofeti var indlejret i generationernes naturlige kredsløb. På den måde kolliderede de langsigtede, jordiske erfaringer aldrig med de forventninger, som strakte sig til verdens ende. Den kristne forventning og den modstridende jordiske erfaring var til stadighed forbundne uden at kunne gendrive hinanden. Eskatologien kunne følgelig reproducere, så længe erfaringsrummet i denne verden ikke forandrede sig grundlæggende.

Dette ændrede sig først med åbningen af en ny forventningshorisont, nemlig med det, som man er endt med at kalde fremskridt.¹⁰ Terminologisk blev den åndelige *profectus* fortrængt eller afløst af en verdslig *progressus*. Målsætningen om en mulig fuldkommenhed, som førhen kun kunne opnås i det hinsidige, tjente herefter til at forbedre den menneskelige tilværelse, hvilket gjorde, at forestillingen om en åben fremtid kunne erstatte eskatologien.

⁸ Francis Bacon: *Novum Organum* I 94.

⁹ Smi. Reinhart Koselleck: *Vergangene Zukunft* (Frankfurt am Main, 1979) s. 22.

¹⁰ Om det følgende, se de enkelte analyser i de to artikler »Fortschritt« og »Geschichte« i *Geschichtliche Grundbegriffe*, bd. 2.

Målet om fuldkommenhed blev første gang tidsliggjort af Leibniz, og blev siden indarbejdet i de verdslige hændelser: »Fremskridt (*progressus*) vil sige perfektionering i det uendelige.«¹¹ Eller som Lessing fulgte op: »Jeg tror, at skaberen måtte gøre alt, hvad han skabte, i stand til at fuldkommengøre sig, for at det kunne forblive i den fuldkommenhed, hvori han skabte det.«¹² Denne tidsliggørelse af læren om *perfectio* blev i Frankrig modsvaret af udtrykket *perfectionnement*, med hvilket Rousseau gav forestillingen om menneskenes *perfectibilité* en historisk grundbetydning. Herefter kunne hele historien opfattes som en proces af vedvarende og tiltagende fuldkommengørelse, som menneskene – trods alle regressioner og omveje – selv måtte planlægge og gennemføre. Målsætningerne videreføres herefter fra generation til generation, og de virkninger, som anticiperes i planer eller prognoser, tjener til at legitimere politisk handling. Kort sagt: Forventningshorisonten har siden da haft en forandringskoefficient, som er øget i takt med tiden.

Men det var ikke kun forventningshorisonten, der fik en historisk ny kvalitet, som til stadighed kunne overskrides utopisk. Også erfaringsrummet har forandret sig stadig mere. Begrebet 'fremskridt' opstod først mod slutningen af det 18. århundrede, hvor det også gjaldt om at sammenfatte en mængde nye erfaringer fra de foregående tre århundreder. Det ene og universelle fremskridtsbegreb hentede næring fra såvel mange særskilte nye erfaringer, der greb stadig dybere ind i hverdagen, som fra sektorale fremskridt, der ikke var forekommet tidligere. Jeg kan nævne den kopernikanske vending,¹³ den langsomt fremvoksende

¹¹ Leibniz: »De rerum originatione radicali«, i *Opera philosophica* (Berlin, 1840) s. 150.

¹² Lessing: »Brief an Moses Mendelssohn, d. 21/3 1756«, i *Sämtliche Schriften*, bd. 17 (Stuttgart/Leipzig/Berlin, 1904) s. 53.

¹³ Herom, foruden hans tidligere arbejder, se Hans Blumenberg: *Die Genesis der kopernikanischen Welt* (Frankfurt am Main, 1975).

teknik, opdagelsen af jordkloden og dens folk på deres forskellige udviklingstrin, og endelig opløsningen af stænderordenen gennem industri og kapital. Alle disse erfaringer henviser til samtidigheden af det usamtidige og omvendt til det samtidiges usamtidighed. Friedrich Schlegel, som forsøgte at beskrive det moderne som historie, der erfares som fremskridt, formulerer det således: »Historiens egentlige problem er uligheden i fremskridt i de forskellige bestanddele af den samlede menneskelige dannelse, særligt den store divergens i graden af intellektuel og moralsk dannelse.«¹⁴

Fremskridtet bundtede altså erfaringer og forventninger, som begge indeholdt temporale forandringskoefficienter. Som gruppe, som land eller senere som klasse følte man sig enten foran de andre, eller man forsøgte at indhente eller overhale dem. Man var teknisk overlegen, man så ned på de lavere udviklingstrin hos andre folkeslag, som de civilisatorisk overlegne derfor mente sig berettigede til at lede. Man så i standssamfundets hierarki en statisk rangordning, som skulle nedbrydes af fremadstormende progressive klasser. Eksempler er der nok af. For os kommer det først og fremmest an på at vise, at fremskridtet var indrettet på en aktiv forvandling af denne verden og ikke på et hinsides, uanset hvor mange åndshistoriske sammenhænge der end måtte være mellem en kristen fremtidsforventning og fremskridtet. Det nye var, at de forventninger, der nu strakte sig ud i fremtiden, blev løsrevet fra alle hidtidige erfaringer. De nye erfaringer fra de oversøiske erobringer samt udviklingen af videnskab og teknik rakte ikke til, at der heraf kunne udledes forventninger om fremtiden. Herefter var erfaringsrummet ikke længere omsluttet af forventningshorisonten; grænserne for erfaringsrummet og horisonten for forventning trådte fra hinanden.

¹⁴ Schlegel: »Condorcets 'Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain'«, i *Kritische Schriften* (München, 1964) s. 236.

Det bliver ligefrem en regel, at de hidtidige erfaringer ikke bør anføres som en indvending mod fremtidens anderledes karakter. Fremtiden vil være anderledes og bedre end fortiden. Alle Kants anstrengelser som historiefilosof sigtede mod at ordne alle erfaringsbegrundede indvendinger på en sådan måde, at de bekræftede forventningen om fremskridt. Han vægrede sig, som han engang udtrykte det, ved den tese, »at det vedbliver at være, som det har været fra arilds tid«, og at man derfor ikke kunne forudsige noget historisk nyt.¹⁵

Denne sætning vender op og ned på alle hidtil udbredte former for historisk forudsigelse. Den, som hidtil havde indladt sig på prognoser frem for profetier, afledte som noget selvfølgeligt disse af det forgangnes erfaringsrum, hvis givne størrelser blev undersøgt og ekstrapoleret mere eller mindre langt ud i fremtiden. Netop fordi det i bund og grund vil forblive sådan, som det har været siden tidernes morgen, kunne man påtage sig den opgave at forudsige det, der skulle komme. Sådan argumenterede Machiavelli, når han mente, at »den, der ønsker at vide, hvad der vil ske, skal se på det, som er sket, thi alle ting i verden har et modstykke i fortiden.«¹⁶ Sådan argumenterede også David Hume, da han spurgte sig selv, om den britiske regeringsform tenderede mod absolut monarki eller republik.¹⁷ Han bevægede sig endnu inden for det aristoteliske net af kategorier, som satte faste grænser for mulige forfatningstyper. Dette skema holdt frem for alt alle politikere sig til.

Kant, som formodentlig også har skabt udtrykket 'fremskridt', markerer det vendepunkt, det drejer sig om. En forudsigelse, der

15 Kant: »Idé til en almen historie i verdensborgerlig hensigt«, i *Oplysning, historie, fremskridt* (oversat af Morten Haugaard Jeppesen, Århus, 1993) s. 62.

16 Machiavelli: *Drøftelser af de første ti bøger hos Titus Livius III* 43. (oversat af Fritz Wolder, Hasselager, 2004) s. 401.

17 David Hume: *Politisk og æstetisk: Udvalgte essays* (oversat af Mogens Chrom Jacobsen, Frederiksberg, 2000) s. 43 f.

forventer sig det, som allerede er, var for Kant ingen prognose. Den modsagde nemlig hans forventning om, at det ville blive bedre i fremtiden, fordi det burde blive bedre. Dermed korresponderede erfaringen af fortiden og forventningen om fremtiden ikke længere med hinanden; de blev progressivt adskilt. Ud af den pragmatiske prognose for en mulig fremtid kom en langsigtet forventning om en ny fremtid. Kant medgav, at »Fremskridtets problem kan ikke løses umiddelbart gennem erfaringen.«¹⁸ Men han satsede på, at nye erfaringer – såsom den franske revolution – lod sig akkumulere i fremtiden, således at »de stadigt gentagne erfaringers belæring af alles hjerter« skulle sikre en stadig »fremskridten mod det bedre«.¹⁹ Denne sætning blev først forståelig, efter man var begyndt at opfatte historien som singulær; ikke blot i de enkelte tilfælde, men som en helhed, der åbner sig mod en progressiv fremtid. Hvis historien som helhed er singulær, må fremtiden også være det og dermed også anderledes end fortiden. Dette historiefilosofiske aksiom – et resultat af oplysningen og et ekko af den franske revolution – begrundes såvel 'historien overhovedet' som 'fremskridtet'. Begge er begreber, som først fik deres historiefilosofiske fylde i og med dannelsen af ordene, og begge henviser til samme sagsforhold: at ingen forventning længere lader sig udlede fuldstændig af den hidtidige erfaring.

Med den progressive fremtid forandredes også fortidens historiske status. I 1799 skrev Woltmann: »For verden var den franske revolution et fænomen, der syntes at håne al historisk visdom, hvoraf der dagligt udvikledes nye fænomener, om hvilke man i stadig mindre grad kunne spørge fortiden til råds.«²⁰ Kontinuitetsbruddet var et tema, som spredte sig på denne tid,

18 Kant: »Fakulteternes strid«, i *Oplysning, historie, fremskridt* (oversat af Morten Haugaard Jeppesen, Århus, 1993) s. 114.

19 (Ibid.) s. 122.

20 *Geschichte und Politik: Eine Zeitschrift*, nr. 1 (Berlin 1800) s. 3.

hvorfor »det didaktiske mål er uforeneligt med historien«,²¹ som Creuzer konkluderede i 1803. En historie, der ved sin tidsliggørelse og processualisering var blevet gjort singulær, kunne ikke længere udlægges som et eksempel til efterfølgelse. I stedet måtte, som Creuzer fortsatte, »hvert nyt slægtled på ny betragte og på ny forklare« historien. Den kritiske bearbejdning af det forgangne – fremkomsten af den historiske skole – baserer sig på det samme forhold, som også har åbnet fremtiden for fremskridtet.

Dette forhold kan imidlertid ikke blot affærdiges som moderne ideologi, selvom både ideologi og ideologikritik, alt efter ståsted, bundes i forskellen mellem erfaring og forventning. Vores indledende systematiske overvejelser, hvis historiske baggrund nu er blevet tydeliggjort, henviser os til den antropologisk udledte asymmetri mellem erfaringsrum og forventningshorisont. At denne asymmetri blev indsnævret til det irreversible fremskridt og fortolket ensidigt, var et første forsøg på at forstå nyere tid som en ny tid. 'Fremskridt' er det første genuint historiske begreb, der har bragt den tidlige differens mellem erfaring og forventning på et enkelt begreb.

Hele tiden drejede det sig om at håndtere erfaringer, der ikke længere lod sig udlede af tidligere erfaringer, og om at formulere dertil passende forventninger, som ikke kunne næres førhen. Udfordringen blev stadig større gennem hele den såkaldt tidligt moderne tid; den gav næring til et utopisk overskudspotentiale og ledte til den franske revolutions vandfald af begivenheder. Dermed sprængtes den politisk-sociale erfaringsverden, som hidtil havde været bundet til generationernes skiften. »Jo mere umiddelbart historien sammenpresser det, som følger på hinanden, desto mere heftig og almen bliver striden«, lyder en dengang udbredt iagttagel-

21 Georg Friedrich Creuzer: *Die historische Kunst der Griechen in ihrer Entstehung und Fortbildung* (Leipzig, 1803) s. 232 f. Sml. Reinhart Koselleck: *Vergangene Zukunft* (Frankfurt am Main, 1979) s. 47 ff.

se af Friedrich Perthes. Tidligere epoker havde kun kendt til retningsskift, som strakte sig over århundreder, »men vor tid har forenet det helt uforenelige i de sidste tre, samtidigt levende generationer. De uhyre modsætninger mellem årene 1750, 1789 og 1815 er helt uden overgange og fremstår ikke som om de følger efter hinanden, men som om de stables oven på hinanden i de nulevende mennesker, afhængigt af om man er farfar, far eller barnebarn.«²²

Af et og samme tidsforløb opstår en dynamik med flere samtidige lag af tider.

Det, som var blevet sammenfattet i fremskridtsbegrebet – kort fortalt: at gammelt og nyt støder sammen i videnskab og kunst, fra land til land, fra stand til stand eller fra klasse til klasse – var efter den franske revolution blevet en dagligdags erfaring. Generationerne levede ganske vist i et fælles erfaringsrum, men det blev perspektivisk brudt efter politisk generation og social position. Man vidste – og har siden vidst – at man nu befandt sig i en overgangsperiode, der trindeler forskellen mellem erfaring og forventning på tidsligt forskellige måder.

Dette politisk-sociale forhold blev efter det 18. århundrede suppleret af et andet: det teknisk-industrielle fremskridt, som på forskellige måder berørte alle mennesker. Det blev en almen erfaringssætning om de videnskabelige opfindelser og deres industrielle anvendelse, at nye fremskridt var i vente – dog uden at de kunne beregnes på forhånd. Fremtiden, som ikke kunne udledes af fortiden, gav alligevel en sikker forventning om, at videnskabelige opfindelser og opdagelser ville bringe en ny verden med sig. Videnskab og teknik har stabiliseret fremskridtet som en tidsligt progressiv differens mellem erfaring og forventning.

22 Clemens Theodor Perthes: *Friedrich Perthes' Leben*, bd. 2 (Gotha, 1872) s. 240 f. samt 146 f.

Endelig findes der en umiskendelig indikator for, at denne differens kun opretholder sig selv, idet den stadigt forandrer sig: accelerationen. Såvel det politisk-sociale som det videnskabeligt-tekniske fremskridt forandrer gennem accelerationen livsverdenens tidsrytmer og forløb. De får nu en genuint historisk kvalitet, som er forskellig fra den naturlige tid. Bacon måtte endnu nøjes med en forudsigelse af, at opfindelserne ville accelerere: »Af menneskenes fornuft, flid og vilje kan man således vente sig stadig flere og bedre resultater inden for stadig kortere tidsrum.«²³ Allerede Leibniz kunne berige denne sætning med erfaringer, og Adam Smith påviste endelig, at »the progress of society« bygger på den tidsbesparelse, som kommer af en tiltagende arbejdsdeling mellem åndelig og materiel produktion samt fra opfindelsen af maskiner. Ludwig Büchner – for hvem »tilbagekridtet kun er lokalt og tidsligt, mens fremskridtet er bestandigt og alment« – fandt det i 1884 ikke længere overraskende, »når fremskridtet over et århundrede i vor tid svarer til fremskridtet over et årtusinde før i tiden«, for nu bringer næsten hver dag noget nyt med sig.²⁴

Selvom det hører med til erfaringen af de opnåede fremskridt i videnskab og teknik, at det moralsk-politiske fremskridt halter bagefter, griber tesen om acceleration også ind over dette område. At fremtiden ikke blot ændrer, men også forbedrer samfundet i et stadig højere tempo, er kendetegnende for den sene oplysnings forventningshorisont. Det kan skyldes, at forhåbningen iler forud for erfaringen – således gjorde Kant brug af dette tema for at forvisse sig om en kommende organisering af verdensfreden, idet »den tid hvori der sker de samme fremskridt forhåbentlig bliver stadig kortere.«²⁵ Det kan også skyldes, at de sociale og politiske

23 Bacon: *Novum Organum* 1 108.

24 Ludwig Büchner: *Der Fortschritt in Natur und Geschichte im Lichte der Darwin'schen Theorie* (Stuttgart, 1884) s. 30 samt 34.

25 Kant: *Til den evige fred* (oversat af Mogens Chrøm Jacobsen, København, 1995) s. 85.

forandringer efter 1789 faktisk syntes at sprænge alle erfaringer. Lamartine skrev i 1851, at han siden 1790 havde levet under otte forskellige politiske systemer og ti forskellige regeringer. »Tidens rasende fart slører afstanden«, stadig nye hændelser skydes ind mellem iagttagere og genstand. »Der findes ikke længere nogen nutidshistorie. Gårsdagen synes allerede at synke dybt ned i det forgangnes skygge«,²⁶ hvormed han omskrev en erfaring, som også i vid udstrækning deltes i Tyskland. Eller vi kan nævne et samtidigt vidnesbyrd fra England: »Verden bevæger sig hurtigere og hurtigere, og forskellene vil formentlig blive betydeligt større. Man overraskes til stadighed af nye generationers sindelag.«²⁷ Kløften mellem fortid og fremtid bliver ikke blot større – man må til stadighed (og på stadig nye måder) bygge bro over forskellen mellem erfaring og forventning for at kunne leve og handle.

Disse eksempler er tilstrækkelige. Med begrebet om historiens acceleration har vi en historisk erkendelseskategori, der egner sig som erstatning for et fremskridt (på engelsk *improvement*, på fransk *perfectionnement*), som kun kan tænkes som optimerende.

Dette skal vi ikke tale mere om her. Vores historiske tese lyder, at forskellen mellem erfaring og forventning bliver stadig større i nyere tid – nærmere bestemt, at nyere tid først har kunnet forstås som en ny tid, efter at de anspændte forventninger har fjernet sig mere og mere fra alle hidtil gjorte erfaringer. Denne forskel er som vist sat på begreb som 'historien overhovedet' og – med specifikt moderne kvalitet – som 'fremskridt'.

For at teste givtigheden af vores to erkendelseskategorier skal der til slut skitseres to yderligere semantiske felter, der ikke umiddelbart – ligesom 'fremskridtet' og 'historien' – har noget at gøre med historisk tid. Her vil det vise sig, at opdelingen af de

26 Lamartine: *Histoire de la Restauration*, bd. 1 (Paris, 1851) s. 1.

27 J.A. Froude, citeret fra Asa Briggs: *The Age of Improvement* (London, 1959) s. 3.

sociale og politiske begreber ved hjælp af kategorierne 'erfaring' og 'forventning' giver os en nøgle til at indkredse den ligeledes foranderlige historiske tid. Eksemplerne stammer fra forfatningstopologien.

Vi begynder med den tyske sprogbrug vedrørende de føderale organisationsformer, der hører til blandt de nødvendige elementer i menneskers liv og al politik. Det højtudviklede forhandlingsapparat, som var udviklet mellem stænderne i senmiddelalderen, førte med tiden til dannelsen af det markante udtryk *Bund*.²⁸ Dette udtryk fandt man først – uden for den latinske terminologi – efter at de labile former for forbundsindgåelse havde haft en tidsbe-grænset, men gentagen succes. Det, som i begyndelsen kun blev besvoret verbalt – nemlig de enkelte overenskomster inden for hvilke man for en tid forenede eller forpligtede sig gensidigt eller samvirkede – blev, som følge af den vellykkede institutionalisering, med tilbagevirkende kraft bragt på et fælles begreb, nemlig *Bund*. I sin primære betydning var *Bündnis* et begreb for noget, der fandt sted i en bestemt kontekst, mens *Bund* kunne omfatte et institutio-nelt forhold. Dette viser sig eksempelvis i forskydningen af handlingsbæreren: når der i stedet for et *Bund der Städte* (byforbund) også blev talt om *die Städte des Bundes* (forbundets byer). Det egentlige handlingssubjekt gemmer sig her i forbundet. Hvor et *Bund der Städte* endnu betonedede de enkelte forbundspartnere, blev *die Städte des Bundes* underordnet en overgribende handlings-enhed, nemlig et *Bund*.

Således samlede de mangfoldige forbundsslutninger sig med tilbagevirkende kraft til en kollektivsingularis. *Der Bund* sammen-fattede en allerede gjort erfaring og bragte den på et enkelt begreb. Det drejer sig altså – med et tilspidset udtryk – om et erfaringsregi-

²⁸ Om det følgende, se min artikel »Bund, Bündnis, Föderalismus, Bundesstaat«, i *Geschichtliche Grundbegriffe*, bd. 1, s. 582 ff.

straturbegreb. Det er mættet med forgangen virkelighed, som i kølvandet på politiske aktioner kunne videreudvikles og overføres til fremtiden.

Noget tilsvarende kan påvises for talrige andre udtryk i det senmiddelalderlige og tidligt moderne forfatnings- og retssprog. Uden at tillade, at deres betydning tolkes alt for systematisk og overbetones teoretisk, bør det med hensyn til deres tidsinddeling siges, at det gennemgående handlede om begreber, som fik næring af den nutidige fortid.

Helt anderledes forholdt det sig med den temporale spænding i tre forbundsbegreber, som først opstod hen mod det gamle riges opløsning: *Staatenbund*, *Bundesstaat* og *Bundesrepublik*. Alle tre var neologismer, som udvikledes omkring 1800, hvor *Bundesrepublik* blev dannet af Johannes von Müller i tilknytning til Montesquieus *république fédérative*.²⁹ De tre neologismer byggede ikke kun på erfaring. De sigtede mod at bringe bestemte muligheder for føderal organisering – som var til stede i det hendøende rige – på et be-greb, der kunne blive nyttigt i fremtiden. Her er tale om begreber, der ikke kunne afledes fuldstændigt af rigets forfatning, men som uddrog bestemte erfaringslementer heraf for i fremtiden at kunne realisere dem som mulige erfaringer. Når det tysk-romerske rige ikke længere kunne opfattes som kejserens og rigsdagens – ude-finerbare – imperium, skulle i det mindste fordelene ved de føde-rale forfatninger for halvvejs suveræne stater sikres i det nye århundrede: nemlig med afvisningen af en absolut eller revolutio-nær stat. Det er tydeligt, at denne rekurs til erfaringer fra det gamle rige foregreb den kommende forfatning for det tyske forbund, også selvom den kommende konstitutionelle virkelighed endnu ikke var synlig. Inden for rigets forfatning synliggjordes imidlertid mere

²⁹ Johannes von Müller: *Deutschlands Erwartungen von Fürstenbunde*, i *Sammelte Werke*, bd. 24 (Stuttgart/Tübingen, 1833) s. 259 ff.; Montesquieu: *Om lovenes ånd*, 9. bog, kap. 1 (oversat af Merete Klenow With, København, 1998) s. 141 f.

langsigtede strukturer, der allerede lod sig erfare som kommende muligheder. Netop fordi begreberne lagde utydelige, skjulte erfaringer til rette, indeholdt de et prognostisk potentiale, som ategnede en ny forventningshorisont. Det handler altså ikke længere om begreber, der registrerer erfaring, men om begreber, som skaber erfaring.

En tredje orddannelse fører os helt ind i fremtidsdimensionen. Det drejer sig om udtrykket 'folkeforbund' (*Völkerbund*), som Kant opfandt for at overføre den hidtidige forventning om Guds rige på jord til en moralsk og politisk målsætning. Strengt taget er begrebet foregribende. Kant nærrede som sagt det håb, at et republikansk forbund af folkeslag, der selv organiserede sig med stadig kortere intervaller, altså med øget acceleration, kunne virkeliggøres i fremtiden. Udkast til overstatslige føderationer var ganske vist set før, men ikke som et skema for en global organisation, hvis etablering blev påbudt af den praktiske fornuft. 'Folkeforbund' var et rent forventningsbegreb, der ikke svarede til nogen hidtidig empiri.

Den tidslighedsindikator, der er indeholdt i den antropologisk givne spænding mellem erfaring og forventning, giver os altså en målestok, hvormed vi, også i forfatningsbegreberne, kan fastsætte nyere tids fremkomst. Den sproglige prægning af forfatningsbegreberne vidner – når de undersøges med henblik på tidslig udstrækning – om en bevidst adskillelse af erfaringsrum og forventningshorisont; altså om en differens, som det bliver en politisk opgave at bygge bro over.

Dette viser sig endnu tydeligere i en anden række af eksempler. De aristoteliske styreformer – monarki, aristokrati og demokrati – som kunne optræde i rene og blandede former samt forfaldsformer, og som hidtil havde været tilstrækkelige til at håndtere politiske erfaringer, bliver omformet historiefilosofisk omkring år 1800. De tre forfatningstyper bliver stillet over for et tvungent

alternativ: 'despoti eller republik', hvorved alternativerne får en tidslig indikator. Historiens vej ledte fra det forgangne despoti til den fremtidige republik. Det gamle politiske overbegreb *res publica*, der hidtil havde kunnet gælde alle styreformer, får dermed en indsnævret, men fremtidsorienteret karakter af eksklusivitet. Denne forandring, som her blot er kort skitseret, havde teoretisk været på vej længe. Allerede omkring den franske revolution var den håndgribelig. Et historisk og teoretisk anvendt – og under alle omstændigheder erfaringsmættet begreb – bliver således til et forventningsbegreb. Også dette perspektiviske skift kan vises eksemplarisk hos Kant.³⁰ For ham var 'republikken' en for menneskene givne målsætning, der kan udledes af den praktiske fornuft. Om vejen dertil anvendte Kant det nye udtryk 'republikanisme'. Republikanismen betegnede det princip for historisk bevægelse, som det for den politisk handlende er et moralsk påbud at fremskynde. Uanset hvilken forfatning der er den gældende i dag, gælder det på længere sigt om at erstatte menneskers herredømme over mennesker med et lovenes herredømme, altså om at virkeliggøre republikken.

'Republikanismen' var således et politisk bevægelsesbegreb, som for det politiske handlingsrum ydede det samme, som 'fremskridtet' lovede at indfri i den samlede historie. Det gamle begreb 'republik', som betegnede en tilstand, blev til et *telos* og blev samtidig temporaliseret til et bevægelsesbegreb ved hjælp af 'isme'-suffikset. Det tjente til at foregribe den kommende historie teoretisk og at påvirke den praktisk. Den tidslige differens mellem alle hidtil erfarede herredømmeformer og den forventede og efterstræbte fremtidige forfatning blev dermed bragt på et begreb, som umiddelbart indvirkede på de politiske begivenheder.

Dermed har vi indkredset en tidslig struktur, som dukker op i

30 Små artiklen »Demokratie«, i *Geschichtliche Grundbegriffe*, bd. 1, s. 848 ff.

talrige efterfølgende begreber, hvis fremtidsudkast tilstræber at overtrumfe og overbyde hinanden. Efter 'republikanismen' fulgte 'demokratismen', 'liberalismen', 'socialismen', 'kommunismen' og 'fascismen' for blot at nævne nogle af de mest indflydelsesrige udtryk. Alle disse udtryk rummede ved deres tilblivelse et ubetydeligt eller slet intet erfaringsindhold, i hvert fald ikke det, som efterstræbtes med begrebsdannelsen. I løbet af begrebernes forfatningsmæssige realisering dukkede der naturligvis talrige gamle erfaringer op, altså elementer som allerede fandtes i de aristoteliske forfatningsbegreber. Men bevægelsesbegrebernes mål og funktion adskiller sig fra den gamle topologi. Mens den aristoteliske sprogbrug (som havde bragt de tre forfatningstyper samt deres blandings- og forfaldsformer i omløb) tog sigte på et endeligt antal muligheder for menneskelig selvorganisering, hvor det ene kunne afledes historisk af det andet, skulle de nævnte bevægelsesbegreber åbne for en ny fremtid. I stedet for at teoretisere over mulige forfatninger, skulle de hjælpe med at skabe nye konstitutionelle tilstande.

Socialhistorisk drejer det sig om udtryk, der reagerede på udfordringen fra et samfund, der undergik tekniske og industrielle forandringer. De tjente til at organisere de fra stænderordenen frigjorte masser under nye paroler, og heri indgik sociale interesser samt videnskabelige og politiske diagnoser. For så vidt har de også altid en karakter af partidannende slagord. Hele det politisk-sociale sprog har siden været induceret af den tiltagende spænding mellem erfaring og forventning.

Fælles for alle bevægelsesbegreber er, at de har en kompensatorisk funktion. Jo mindre erfaringsindholdet er, desto større er den forventning, der knytter sig til det. Jo ringere erfaring, des større forventning; dette er en formel for modernitetens tidslige struktur, for så vidt den bragtes på begreb som 'fremskridtet'. Dette var plausibelt, så længe alle hidtidige erfaringer ikke var nok til at begrunde de forventninger, som udspringer af en teknisk

foranderlig verden. Ganske vist arbejder de gamle forventninger sig op til de nye erfaringer, hvis de politiske udkast bliver virkeliggjort efter at være drevet frem af en revolution. Det gælder for republikanismen, for demokratismen og for liberalismen, for så vidt den hidtidige historie tillader en dom. Formodentlig vil det samme komme til at gælde for socialismen og for kommunismen, hvis man nogensinde vil hævde, at den er blevet realiseret.

På den måde kunne det være, at en gammel læresætning atter ville komme til sin ret: Jo større erfaringen er, desto forsigtigere – men også mere åben – bliver forventningen. Hinsides al emfase ville enden da være nået for 'nyere tid' forstået som et stadigt fremskridt.

Den historiske anvendelse af vores to metahistoriske kategorier har givet os en nøgle til at erkende historisk tid, særligt fremkomsten af den såkaldt nyere tid som noget, der kan skelnes fra tidligere tider. Derved er det tillige blevet tydeligt, at vores antropologiske forudsætning – asymmetrien mellem erfaring og forventning – selv er et specifikt erkendelsesprodukt af denne brydningstid, i hvilken denne asymmetri blev tolket i fremskridts-termer. Dog tilbyder vores kategorier mere end blot en forklaringsmodel for genesen af en fremadskridende historie, der blev bragt på begreb som 'nyere tid'.

De viser os ligeledes ensidigheden ved progressive fortolkninger. For åbenbart kan erfaringer kun samles, fordi de – som erfaringer – kan gentages. Altså må der også findes langsigtede formale, historiske strukturer, som lader erfaringerne samles. Men så må der kunne bygges bro over forskellen mellem erfaring og forventning i så vid udstrækning, at historien atter kan opfattes som noget, der kan læres. Historievidenskaben kan kun identificere det foranderlige og nye, når den kender til den herkomst, hvori de varige strukturer skjuler sig. Også disse må findes og undersøges, når de historiske erfaringer skal oversættes til historisk videnskab.